

Петро Гаврилишин

Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника

Проституція в Станиславові у 1930-х рр. на прикладі життя Ірени Гриніщак.: case study

Резюме

У статті висвітлено віхи життя повії Ірени Гриніщак у 1933-1936 рр., на її прикладі проаналізовано різноманітні аспекти реєстрованої проституції в м. Станиславові: стиль життя, контакти з владою, сприйняття суспільством, медичний супровід тощо. Показана її спроба покинути фах та змінити життєву траєкторію.

Ключові слова

проституція, Станиславів, військо, II Річ Посполита

Навколо теми проституції існує багато стереотипів усіх відтінків. Попри те, що уже 25-й рік нашої незалежності, а вислів «В СССР секса нет»¹ і досі є актуальним, особливо для традиційної Галичини. Ігнорування цього явища в дискурсі не призводить до його зникнення.

Звернення до історії «найдавнішої професії світу» має безсумнівне практичне значення. З неї можемо винести багато уроків. Сьогодні держава і громадськість в'яло шукають шляхи вирішення вказаної проблеми. По суті, іде імітація боротьби з проституцією: формально забороняючи її, влада нічого не робить для викорінення фундаментальних причин цього зла і дуже мало – для ліквідації його проявів. В сучасній Україні проституція перетворилась у дуже прибутковий

¹ В 1986 р. телеведучі Володимир Познер і Філ Донах'ю організували один із перших радянсько-американських телемостів. В процесі спілкування американська учасниця телемосту задала питання: «У нас в телерекламе всё крутится вокруг секса. Есть ли у вас такая телереклама?» Радянська учасниця Людмила Миколаївна Іванова, представник організації «Комитет советских женщин», відповіла: «Ну, секса у нас... (смішок) секса у нас нет, и мы категорически против этого!» Після цього аудиторія розсміялась, і котрась із радянських учасниць уточнила: «Секс у нас есть, у нас нет рекламы!». Джерело: В СССР секса нет.mp4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Rnw5FrUABhk>. Режисер телемосту Володимир Муку-сев пізніше розповідав: «...Людмила произнесла: «Секса у нас нет, и мы категорически против этого», — після чого грянули смех и аплодисменты в обеих студиях и заглушили окончание фразы: «У нас есть любовь». Джерело: Мукусев В. Поверх барьеров // http://www.chaskor.ru/article/poverh_barerov_235_99. В народ пішла викривлена і вирвана з контексту частина фрази: «В СССР секса нет». Вона широко використовується на постра-дянському просторі для позначення табуйованості публічного торкання тем, пов'язаних з сексом. З іншого боку, очевидна абсурдність фрази дозволяє використовувати її і в інших контекстах — маючи на увазі необ'єктивність і міфологізованість сучасних описів радянського минулого.

бізнес. І в наші дні існують «білі рабині», міжнародна торгівля жінками, насильне змушування до продажу свого тіла, проституція з бідності тощо. Для нашої держави (і не тільки) однією з головних причин, що заставляє жінок шукати удачі на стороні, є бідність, неможливість налагодити життя в своєму місті чи взагалі в своїй країні. Звідси і прагнення багатьох дівчат вийти заміж за іноземця, «вкусити солодкого життя за кордоном».

У статті ставиться мета розкрити різні аспекти проституції в Станиславові на прикладі життя повії Ірени Гринішак, враховуючи історичне тло міжвоєнного періоду. Метод case study дає можливість на прикладі однієї окремої історії повії краще побачити як загальну картину життя цієї соціальної групи в окремо взятому місті, так і цікаві деталі, що збільшують палітру застосованих кольорів.

В українській історичній науці надзвичайно слабо розроблена тема проституції. Чи не єдина фахова стаття з цього напрямку, що висвітлює довоєнну Галичину належить Р. Чорненському². На прикладі Станиславівського воєводства в міжвоєнний період ним з'ясовано національний склад сутенерів, висвітлено деякі елементи повсякденного життя повій та проведено їх класифікацію, зроблена спроба охарактеризувати відносини повій та сутенерів. Набагато плідними в масштабах досліджень є здобутки польських колег. З їх доробку варто відзначити монографії Пйотра Голдина³, Йоланти Сікорської-Кулеші⁴ та статтю М. Родака⁵.

Запропонована тема має свою специфіку, що полягає в її прихованості та інтимності. Звідси, у наших інтерпретаціях джерел мусимо бути делікатними та обережними. Щоб запобігти неправильному переказу, свідомо при потребі об'ємно цитуємо першоджерела, що дає їм можливість «говорити самим за себе». Даний підхід все більше з'являється в сучасній українській історіографії⁶.

Повії були однозначно маргінесом в традиційному консервативному галицькому суспільстві як за часів Австрії так і Другої Польщі. Проститутка уже давно на той час стала символом найнижчого морального падіння жінки, а люди, навіть включаючи тих чоловіків, що користувалися їхніми послугами, однозначно публічно засуджували це явище. Символ володіє не меншою владою – як візуальний образ, так і словесний опис чогось видимого. Символ виражає десятки значень

² Чорненський Р. Повсякденне життя повій Станиславівського воєводства (1921-1939 рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 29. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 221 – 227.

³ Goldyn P. Pogarda dla zawodu, litość dla człowieka. Społeczno-edukacyjne formy działalności wobec kobiet zagrożonych prostytutką w Polsce (1918-1939), Kalisz 2013.

⁴ Sikorska-Kulesza J. Zło tolerowane. Prostytucja w Królestwie Polskim w XIX wieku, Warszawa 2004.

⁵ Rodak M. Prostytucja w Lublinie w latach 1918-1939, *Metamorfozy Społeczne*, red. J. Żarnowski, vol. II, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2007, ss. 189 – 212.

⁶ Рекомендуємо глянути з цього питання монографії: Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців / Ірина Василівна Ігнатенко. – 3-тє вид., доп. і перероб. – К.: Інтелектуальна книга, 2014. – 264 с.: іл. (Серія: «Етнологія для дорослих»). – С.8 – 9. Гримич М.В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. – К., 2006. – С. 7.

одним простим словом чи фразою, несучи емоційне навантаження і міцні асоціації. Символ містить силу, що більша за словесні описи та пояснення. Польською мовою повія називалася *nierzadnica* і, відповідно, несла в собі все те негативне, що приписувалося проститутці в тогочасному соціумі.

В міжвоєнній Польщі не існувало однозначної дефініції проституції. Загально прийнято було вважати, що проституткою була та жінка, котра віддавалася першому ліпшому за якісь певні матеріальні користі. Ця дефініція перемагала над іншими спробами визначення цього явища. Саме з такою проституцією намагалися боротися, а якщо це не вдавалося, то хоча б її обмежити⁷.

На селі місце жінки було сильно визначено ролями, які вона мала виконувати, і котрі чітко були визначені. Насамперед, в родині, як мати, що мала народжувати і забезпечувати появу робочих рук. Як дружина – співпрацівник і помічниця в господарстві, як дочка – впливала через своє заміжжя на позицію своєї родини в суспільстві. В локальній спільноті вона була подругою в групі ровесників, потенційною кандидаткою на дружину, досвідченим авторитетом в обрядовому етикеті, а в парафії охоронцем релігійних цінностей. Ці всі уклади між собою переплітались, а вихід поза них був дуже важким, практично неможливий без ризику бути відкинutoю⁸.

Вихід заміж був ключовим моментом в житті, свого роду ініціацією жінки в суспільстві, що дозволяла назватись газдинею/господинею, тобто стати на рівних з іншими заміжніми жінками. Шанси створити сім'ю здебільшого істотно залежали від посагу. На майбутнього чоловіка батьки дівчини вибирали найчастіше того, хто знаходився недалеко в суспільній ієрархії. Це давало певну гарантію втримати свій соціальний статус і не скотитись нижче, а якщо пощастить то й підвищити його. Відповідно, для дівчат з бідних родин питання створення сім'ї ускладнювалося. Можливою альтернативою була еміграція, що давала шанс вийти заміж. Вона дозволяла жінці, якщо у власному селі то було неможливо, спробувати зреалізувати візію життя до якого прагнула. Це був теж, дозволимо собі припустити, своєрідний прояв емансипації жінок⁹.

Тогочасна жінка була ще дуже залежною від чоловіка. Переважна більшість професій і занять були чоловічими. Успіх чи неуспіх жінки в людських очах залежав від того чи вона вийде заміж, а також який рівень статків її родини та чоловіка. У ментальності галичан і досі залишилась необхідність швидкого виходу дівчини заміж, як необхідна умова її щастя та спокою родини.

⁷ Gołdyn P. Pogarda dla zawodu, litość dla człowieka: Społeczno-edukacyjne formy działalności wobec kobiet zagrożonych prostytutką w Polsce (1918-1939). Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2013, s. 16.

⁸ Knothe M., Kobieta w społeczności wiejskiej na przełomie XIX i XX wieku (na przykładzie parafii Zaborów w Galicji) // Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku, Warszawa 1995, s. 90.

⁹ Там само. – С. 91.

В господарському плані східні воєводства II Речі Посполитої не були благополучними. Панівною галуззю економіки Польщі було дрібне селянське господарство, переважно відстале. У 1929-1935 рр. Польщу торкнулася світова економічна криза, що призвело до падіння виробництва та зменшення експорту с/г продукції. Звідси найбільшою суспільно-економічною проблемою II Речі Посполитої у 30-ті рр. стало зубожіння селян та аграрне перенаселення. Найбільшим воно було на землях, що належали раніше до австрійської корони¹⁰. Ось чому, прости-туція як породження бідності теж мала місце в Станиславові – центрі новоствореного у 1922 р. однойменного Станиславівського воєводства. Статус воєводського центру допомагав місту стабільно розвиватися. Скільки і якого населення тоді тут жило? Згідно з офіційно опублікованими даними перепису населення від 9 грудня 1931 р., у Станиславові мешкало 60 256 осіб, з них 24 823 (41,4%) євреїв, 22 312 (37,2%) поляків, 11 134 (18,6%) українців, 1691 (2,8%) представників інших національностей¹¹. А тому, будучи жителем тогочасного Станиславова, ви б, доволі імовірно, знали б як мінімум три мови (польську, українську, ідиш) і, цілком можливо, ще й німецьку, адже німецька меншина теж була на мапі міста, маючи свою протестантську церкву та німецьку гімназію¹².

Станом на 1934 р. у місті працювало 48 промислових підприємств, а їх загальна вартість тоді була оцінена на суму близько 10 млн злотих. Найбільшим промисловим підприємством міста та воєводства були залізничні майстерні, де працювало близько 5 тисяч осіб. Активно розвивалося також ремесло та торгівля, на вказаний час у Станиславові працювало 1067 ремісників та діяло 1565 торговельних фірм¹³. Залізничники були найбільш високооплачуваними серед робітників, що додавало престижності їхньої праці та, зрештою, давало фінансові можливості користуватися послугами повій.

Станиславів був заснований у 1662 р. насамперед із військовою метою як фортеця на пограниччі, а тому традиційно тут була висока концентрація людей військової професії в усі наступні історичні періоди: в часи Австрійської, а з 1867 р. Австро-Угорської імперії, II Речі Посполитої та Радянського Союзу (і аж до 2003 р., коли був розформований 38 армійський корпус Збройних Сил України, штаб якого розташовувався в м. Івано-Франківську). Наприкінці 1920-х

¹⁰ Польща – нарис історії / ред. Владзімеж Менджецький, Єжи Брацисевич, з польськ. пер. І. Сварник, Інститут національної пам'яті. – Варшава, 2015. – С. 244.

¹¹ Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki. Na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne. Część III. Województwa Południowe. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1933. – S. 61; Копчак С. Етнічна структура та міграції населення Українського Прикарпаття (статистично-демографічне дослідження) / С. І. Копчак, В. І. Мойсеєнко, М. Д. Романюк. – Львів: Світ, 1996. – С. 181.

¹² Про це див.: Цеклер Л. Бог чує молитву. Життя Теодора Цеклера, розказане Ліллі Цеклер / Переклад з німецької Галини Петросяк. – Івано-Франківськ, 2007. – 168 с.

¹³ Księga pamiątkowa miszczaństwa polskiego w Stanisławowie. 1868-1934. [pod red. J. Zielińskiego]. – Stanisławów: drukarnia St. Chowaniec, 1935. – S. 61; Broński K. Rozwój społeczno-gospodarczy Stanisławowa w latach 1867-1939 / K. Broński. – Kraków: Antykwa. 1999. – S. 74.

рр. в Станиславові знаходилося 4 військові відділи: 11 дивізія піхоти, 6 бригада кавалерії, 6 дивізіон кінної артилерії та 48 полк піхоти¹⁴. Проституція завжди іде поряд із таким явищем як військо, де завжди є великий відсоток молодих здорових чоловіків.

Військове керівництво розглядало проституцію як загрозу для боєздатності війська, адже був ризик зараження венеричними хворобами, насамперед сифілісом. Зберігся документ з 1930-х рр., в якому санітарний лікар 6-ї дивізії кінної артилерії просить владу закрити бордель поблизу казарм на вул. Зосина Воля, 143, висунувши при цьому вагомий аргумент – відстань від борделю до казарм становила тільки 10м!¹⁵.

Населення міста в міжвоєнний період зростало значною мірою за рахунок притоку вихідців із села, а серед них і дівчат, що стали торгувати тілом. Архівні матеріали дозволяють простежити деякі віхи життя однієї з повій Станиславова 1930-х рр. Збереглися її санітарна книжка, а також 3 службові листи із слідчого відділу повітової поліції до старости Станіславівського повіту та один до воєводи Станіславівського воєводства, де є інформація про неї. Завдяки цьому спробуємо реконструювати життя та намалювати по-можливості кілька штрихів до портрету реальної представниці цієї професії в Станіславові 1930-х рр.

Отож, нашу героїню звали Ірена Гриніщак, вона народилася 1913 р. у Станіславівському повіті (у міжвоєнний період приблизно займав територію сучасних Тисменицького, Галицького і Богородчанського районів), за національністю, судячи із прізвища, це могла бути або українка, або полька. Коли санітарно-звичаєве бюро повітового старства у Станіславові видало для неї санітарну книжечку 27 лютого 1933 р., то їй було близько 20 років.

Вона належала до групи реєстрових повій, які у соціальному відношенні стояли вище від тасмних повій, не зазнавали значних утисків поліції, забезпечувалися медичними послугами та користувались попитом у заможної групи населення¹⁶. Проживала вона на той момент на вул. Зосина Воля, 143 (тепер вул. Коновальця), але це вже була її третя квартира. Медогляд вона повинна була проходити кожного тижня і навіть був визначений день для неї – п'ятниця. Що вона регулярно і здійснювала з дня видачі книжечки, як свідчать записи та підписи лікаря в санітарній книжці, останній запис датується 11 вересням 1933 р.¹⁷.

Осіною 1933 р. вона навіть спробувала повернутися до нормального життя. Так в листі за 14.10.1933 р. до повітового старости від комісара Унсінга, керівника слідчого відділу повітової державної поліції, знаходимо наступне повідомлення:

¹⁴ Informator miasta Stanisławowa. – Rok I. – 1929. – S. 45.

¹⁵ Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО) – Ф.6. – Оп.1. – Спр.360. – Арк.145-146.

¹⁶ Чорненький Р. Повсякденне життя повій Станіславівського воєводства (1921-1939 рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 29. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 222.

¹⁷ ДАІФО. – Ф.6. – Оп.1. – Спр.360. – Арк.140 зв.

«При поверненні акту доношу, що Ірена Гриніцак перестала займатися розпустою і залишається на утриманні Яна Дороженка, муляра, що мешкає нині в Опришівцях (приміське село, зараз мікрорайон Івано-Франківська – авт.). Дороженко до цієї пори не дав поводу для підозр в отриманні зиску з розпусти і як такий записаний не є. До листа додаю реєстраційну книжечку Ірени Гриніцак»¹⁸.

Фотографія 1.

Звідси випливає, що Ірена покинула проституцію і почала співжити з простим робітником Іваном Дороженком, що заробляв на життя працюю на будівництві. Можливо, він в неї закохався. Дана ситуація дійсно могла мати місце і виглядає правдивою. Схожий випадок у м. Коломиї в грудні 1916 р. описаний професором І. Монолатієм. Тоді 18-річну повію Розу Гільзенрот забрав до себе працювати кухаркою помічник машиніста коломийського депо Гаврил Свергуненко¹⁹.

Але довго Ірена з Іваном, в силу тих чи інших невідомих нам причин, не була, тому що знаходимо листа за 13.12.1933 р. до старости повіту від підкомісара поліції А. Заборняка, зміст якого наступний:

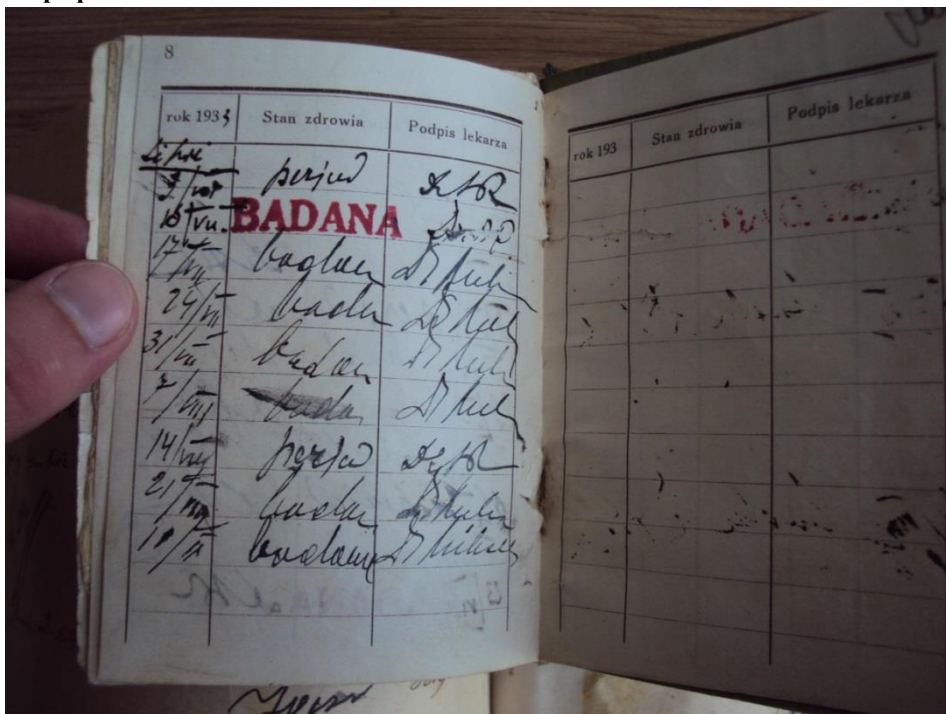
¹⁸ ДАІФО. – Ф.6. – Оп.1. – Спр.360. – Арк.136.

¹⁹ Монолатій І. Місто без властивостей: Коломийська fuga Великої війни. – Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2014. – С. 115.

«При поверненні акту доношу, що відповідно до рекомендації з'ясовано, що при Зосиній Волі 143 мешкає реє. прост. Ірена Гриніщак, а при вул. Зосиній Волі 179 мешкає реє. прост. Гелена Гриніщак. Згаданим наказано до 10 днів виїхати із займованих мешкань на іншу ділянку»²⁰.

В нашій розповіді появляється нова дійова особа – Гелена Гриніщак, судячи з прізвища, рідна сестра Ірени. Незрозуміло, чому був їм наказ поліції виїхати з квартир на Зосиній Волі до іншого району міста. Можливо, вони щось натворили чи їм щось загрожувало?

Фотографія 2.

Наступну інформацію про сестер знаходимо аж за 8.6.1934 р. в листі поліції до воєводи у справі публічного будинку:

«...при вул. Зосина Воля 143 мешкають нині дві реєстровані проститутки, Гелена і Ірена Гриніщак. – В ході отримуваної інформації не усталено, що згадувані порушували спокій навколишнім мешканцям чи робили щось проти правил порядку для проститутток. – Оскільки спільне проживання двох проститутток в одному помешканні не може вважатися

²⁰ ДАІФО. – Ф.6. – Оп.1. – Спр.360. – Арк.147.

за публічний дім, з огляду на що прилягаюча скарга є безпідставною і недоведеною. —»²¹.

Можемо здогадатися, що цілком імовірно хтось з сусідніх мешканців поскаржився керівнику Станіславівського воєводства про існування публічного будинку з приводу того, що кілька повій проживають разом. Публічні будинки були заборонені в Польщі, а тому воєвода дав розпорядження поліції дослідити це питання. Поліція ж ствердила, що вони тільки проживають разом. Їх не притягнули до відповідальності можливо також з огляду на те, що вони зареєстровані і є сестрами. Публічний будинок, як правило, мав мати «мадам», що ним керувала, а такої особи, напевно, не знайшли.

Востаннє інформація про Ірену появляється за 31 березня 1936 р. Це лист таємного агента поліції з ініціалами JP до повітового старости, скріплений підписом в.о. керівника слідчого відділу Хілари Стогенмаєра:

«При поверненні акту доношу, що у власності при пл. Падеревського 9 другий вхід Ринок №30 у кравця Натана Швагера мешкає реєстрована проститутка Ірена Гриніцак. Вхід до тієї власності від пл. Падеревського №9 є постійно зачинений і не констатовано би проститутка Гриніцак тією стороною виходила на вулицю і знімала придатних мужчин в цілях розпусти. Не стверджено також би Гриніцак поводитася авантюрно і викликаюче»²².

З вихідних даних листа зрозуміло, що це була свого роду реакція влади на чийсь анонімну скаргу. Площа Падеревського (тепер Шептицького) знаходилася між парафіяльним польським костелом, греко-католицькою катедрою та школою. А тому, з великою долею імовірності припускаємо, вважалося місцем де ходять поважні порядні люди і де, апріорі, повії не мали з'являтися. Як бачимо, поліція з'ясувала, що вхід зі сторони площі Падеревського до квартири власника Натана Швагера був постійно закритий. Власник був, судячи з професії та ім'я, євреєм, що підробляв здачею в оренду квартири, а швидше всього однієї кімнатки, адже більшість тодішніх євреїв були досить бідними і використовували будьяку можливість додаткових заробітків.

Історія привідкрила нам життя дівчини Ірени з невідомого села Станіславівського повіту, що у 1933-1936 рр. проживала у Станіславові та легально займалась проституцією, так само як і її сестра Гелена. Що змусило і хто з них став на цей шлях першим нам невідомо, імовірно рішення однієї з них згодом спонукало приєднатися до ремесла сестри іншу. Виглядає, що Ірена була законослухняною громадянкою, адже не порушувала громадського спокою та дотримувалась правил порядку для повій. На початку свого ремесла вона навіть спробувала знайти звичайне жіноче щастя з коханим чоловіком, напевне хотіла мати сім'ю, жити як усі. Імовірно, тогочасні обставини чи відсутність психологічної

²¹ ДАІФО. – Ф.6. – Оп.1. – Спр.360. – Арк.150.

²² ДАІФО. – Ф.6. – Оп.1. – Спр.557. – Арк.1зв.

волі уже не дали їй зійти з обраної дороги. Подальша доля Ірени та її сестри Гелени нам, на жаль, не відома.

БІБЛІОГРАФІЯ

Архіви

- Державний архів Івано-Франківської області
Станиславівське повітове староство.

Друковані джерела

- Informator miasta Stanisławowa. – Rok I. – 1929.
- Księga pamiątkowa miszczaństwa polskiego w Stanisławowie. 1868-1934. [pod red. J. Zielińskiego]. – Stanisławów: drukarnia St. Chowaniec, 1935.
- Цеклер Л. Бог чує молитву. Життя Теодора Цеклера, розказане Ліллі Цеклер / Переклад з німецької Галини Петросаняк. – Івано-Франківськ, 2007.
- Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki. Na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne. Część III. Województwa Południowe. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1933.

Монографії і статті

- Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. – К., 2006.
- Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців / Ірина Василівна Ігнатенко. – 3-тє вид., доп. і перероб. – К.: Інтелектуальна книга, 2014.
- Копчак С. Етнічна структура та міграції населення Українського Прикарпаття (статистично-демографічне дослідження) / С. І. Копчак, В. І. Мойсеєнко, М. Д. Романюк. – Львів: Світ, 1996.
- Монолатій І. Місто без властивостей: Коломийська fuga Великої війни. – Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2014.
- Польща – нарис історії / ред. Владзімєж Менджецький, Єжи Брацисевич, з польськ. пер. І. Сварник, Інститут національної пам'яті. – Варшава, 2015.
- Чорненький Р. Повсякденне життя повій Станиславівського воєводства (1921-1939 рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 29. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С.221 – 227.
- Broński K. Rozwój społeczno-gospodarczy Stanisławowa w latach 1867-1939 / K. Broński. – Kraków: Antykwa. 1999.
- Gołdyn P. Pogarda dla zawodu, litość dla człowieka. Społeczno-edukacyjne formy działalności wobec kobiet zagrożonych prostytutką w Polsce (1918-1939), Kalisz 2013.

- Knothe M. Kobieta w społeczności wiejskiej na przełomie XIX i XX wieku (na przykładzie parafii Zaborów w Galicji) // Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku, Warszawa 1995.
- Rodak M. Prostytucja w Lublinie w latach 1918 – 1939 // *Metamorfozy Społeczne*, red. J. Żarnowski, vol. II, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2007.
- Sikorska-Kulesza J. Zło tolerowane. Prostytucja w Królestwie Polskim w XIX wieku, Warszawa 2004.